

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кафедра фізичної географії та картографії

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Проректор з науково-педагогічної роботи
Антон ПАНТЕЛЕЙМОНОВ

Сергій 2021 р.

Робоча програма навчальної дисципліни

Геоecологічна експертиза території

(назва навчальної дисципліни)

рівень вищої освіти бакалавр

галузь знань 10 Природничі науки

спеціальність 106 Географія

освітня програма «Фізична географія, моніторинг і кадастр природних ресурсів», «Картографія, геоінформатика і кадастр» (денна форма), «Географія» (заочна форма навчання)

спеціалізація _____

вид дисципліни вибіркова

факультет геології, географії, рекреації і туризму

2021 / 2022 навчальний рік

Програму рекомендовано до затвердження вченою радою факультету (інституту, центру)

“ 7 ” 06 2021 року, протокол № 7

РОЗРОБНИКИ ПРОГРАМИ: (вказати авторів, їхні наукові ступені, вчені звання та посади)
доцент Валентина КЛИМЕНКО

Програму схвалено на засіданні кафедри фізичної географії та картографії

Протокол № 20 від « 7.06 » 2021 р.

Завідувач кафедри

(підпис)

Юля ПРАСУЛ
(прізвище та ініціали)

« 07 » 06 2021 р.

Програму погоджено з гарантом освітньої (професійної/наукової) програми (керівником проектної групи) Фізична географія, моніторинг і кадастр природних ресурсів
назва освітньої програми

Гарант освітньої (професійної/наукової) програми

(керівник проектної групи)

(підпис)

Решетченко С.І.

(прізвище та ініціали)

Програму погоджено з гарантом освітньої (професійної/наукової) програми (керівником проектної групи) Картографія, геоінформатика і кадастр
назва освітньої програми

Гарант освітньої (професійної/наукової) програми

(керівник проектної групи)

(підпис)

Сінна О.І.

(прізвище та ініціали)

Програму погоджено з гарантом освітньої (професійної/наукової) програми (керівником проектної групи) Географія
назва освітньої програми

Гарант освітньої (професійної/наукової) програми

(керівник проектної групи)

(підпис)

Кандиба Ю.І.

(прізвище та ініціали)

Програму погоджено методичною комісією факультету геології, географії, рекреації і туризму

Протокол № 6 від « 7 » 06 2020 р.

Голова методичної комісії

(підпис)

Жемеров О.О.

(прізвище та ініціали)

« 07 » 06 2021 р.

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни «Геоекологічна експертиза території» складена відповідно до освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми «Фізична географія, моніторинг і кадастр природних ресурсів», «Картографія, геоінформатика і кадастр» (денна форма), «Географія» (заочна форма навчання) підготовки бакалавра
(назва рівня вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня)
 спеціальності 106 Географія

спеціалізації _____

1. Опис навчальної дисципліни

1.1. *Мета викладання навчальної дисципліни* - формування у майбутнього спеціаліста знань і умінь по запобіганню негативному впливові антропогенної діяльності на стан навколишнього середовища та здоров'я людей та оцінки ступеня екологічної безпеки господарської діяльності й екологічної ситуації на окремих територіях та об'єктах.

1.2. *Основні завдання вивчення дисципліни* - дослідити взаємодію людського суспільства з навколишнім природним середовищем. Вирішення цієї проблеми вимагає екологічних знань від кожного члена суспільства, обов'язкового узгодження людської діяльності з фундаментальними законами розвитку навколишнього середовища.

1.3. *Кількість кредитів* – 3 кредити (денна форма навчання), 4 кредити (заочна форма навчання)

1.4. *Загальна кількість годин* – 90 (денна форма навчання), 120 годин (заочна форма навчання)

1.5. Характеристика навчальної дисципліни	
Нормативна / за вибором	
Денна форма навчання	Заочна (дистанційна) форма навчання
Рік підготовки	
1 -й	1-й
Семестр	
8 -й	9-10 -й
Лекції	
20 год.	10 год.
Практичні, семінарські заняття	
20 год.	4 год.
Лабораторні заняття	
год.	год.
Самостійна робота	
50 год.	106 год.
Індивідуальні завдання	
год.	

1.6. Заплановані результати навчання

Інтегральна компетентність:

Здатність розв'язувати практичні проблеми у професійній діяльності, що передбачає застосування сучасних теорій та методів дослідження природних та природно-антропогенних об'єктів, визначати шляхи вирішення проблем з оптимізації природного середовища, раціонального природокористування.

Загальні компетентності:

ЗК 2. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК 13. Прагнення до збереження навколишнього середовища.

Фахові компетентності:

ФК 3. Здатність здійснювати збір, реєстрацію та аналіз даних про стан територіальних систем за допомогою відповідних методів і технологічних засобів у польових і лабораторних умовах.

ФК 4. Здатність застосовувати кількісні методи при дослідженні сфер ландшафтно-оболонки.

ФК 5. Здатність проводити географічний аналіз природних та суспільних об'єктів і процесів на різних просторово-часових масштабах

ФК 7. Здатність застосовувати базові знання і розуміння основних принципів фізичної географії, методів, технологій і методик в галузі моніторингу та кадастру природних ресурсів.

Згідно з вимогами освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми студенти повинні досягти таких результатів навчання:

1. Мати уявлення про значення геоекологічної експертизи для сучасної екологічної політики України.
2. Застосовувати законодавчі та нормативно-правові основи екологічної експертизи та оцінки впливу на довкілля в Україні.
3. Визначати алгоритм екологічної експертизи, об'єкти та суб'єкти екологічної експертизи, їх мету та функції.
4. Вміти обґрунтовувати необхідність здійснення стратегічної екологічної оцінки.
5. Аналізувати та доповнювати перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку.
6. Вміти аналізувати форми та види проведення екологічної експертизи.
7. Визначати особливості проведення екологічної експертизи різних об'єктів та окремих видів діяльності.
8. Вміти вільно користуватись понятійно-термінологічним апаратом дисципліни.
9. Розробляти програму впровадження та проведення екологічної експертизи на підприємстві.
10. Оцінювати діяльність підприємства, як потенційного джерела техногенної небезпеки для навколишнього середовища.
11. Оцінювати ризик виробництва для навколишнього середовища.
12. Здійснювати екологічну експертизу на підставі діючих нормативно-правових актів.
13. Формулювати рекомендації щодо організації та удосконаленню системи екологічного менеджменту на підприємстві.
14. Розробляти заходи покращення екологічної ситуації території на підставі результатів екологічної експертизи.
15. Визначати забруднення атмосфери, водних ресурсів, земельних ресурсів, відходів за різними методиками й методами.
16. Запропонувати різні заходи по забезпеченню охорони атмосферного повітря, водних, земельних ресурсів та відходів.

2. Тематичний план навчальної дисципліни

Розділ 1. *Головні аспекти, нормативна база, державне регулювання та управління у галузі екологічної експертизи*

Тема 1. Вступ. Поняття геоєкологія, експертиза. Зміст, предмет і об'єкт, методи геоєкології. Екологічна експертиза: мета, завдання, принципи, критерії, типи. Об'єкти і суб'єкти експертизи. Географічні завдання екологічної експертизи. Науково-методичні основи ЕП. Типи та форми екологічної експертизи. Державна та громадська експертизи. Права громадських об'єднань і участь громадськості у державній експертизі. Інші види екологічні експертизи.

Історія геоєкологічних досліджень. Історія розвитку екологічної експертизи в Україні. Принципи екологічної експертизи. Умови проведення екологічної експертизи. Методи геоєкології. Методика експертизи досліджень (метод аналогії, моделювання тощо).

Тема 2. *Загальні положення про екологічну експертизу території.* Критерії виділення форм і типів екологічної експертизи. Організація державної екологічної експертизи. Особливості організації та проведення громадської екологічної експертизи. Незалежність здійснення державної та громадської екологічної експертизи.

Пріоритети екологічної експертизи у світлі інтеграції України до Європейської співдружності. Альтернативні підходи до методики оцінки екологічних ситуацій.

Тема 3. *Органи державного управління в галузі екологічної експертизи.*

Компетенція Верховної Ради України в галузі екологічної експертизи. Компетенція Кабінету Міністрів України в галузі екологічної експертизи. Призначення проведення складних державних екологічних експертиз (ситуацій та діючих об'єктів, вплив від яких поширюється на за межі однієї області).

Компетенція місцевих рад в галузі екологічної експертизи. Повноваження місцевих рад в галузі екологічної експертизи, що делегуються виконавчим комітетам. Проведення державної екологічної експертизи (у тому числі і додаткової) підрозділами Міністерства екології України. Шляхи та алгоритм проведення державної екологічної експертизи еколого-експертними підрозділами Міністерства екології України та його органами на місцях.

Тема 4. *Методологічні принципи ЕП.* Схема досліджень при проведенні ЕП. Строки та зміст робіт з експертизи. Інформація про сучасний стан геосистем. Соціально-економічна інформація. Оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВОС). Експертиза ОВОС. Картографічне забезпечення екологічних експертиз.

Розділ 2. *Порядок проведення та економічний механізм здійснення екологічної експертизи.*

Тема 5. *Статус експерта та замовників екологічної експертизи.* Основні права та обов'язки екологічного експерта. Строки та порядок проведення екологічної експертизи територій та об'єктів. Перелік основного пакету документів, що подається експерту для проведення процедури експертизи. Порядок та терміни складання висновку екологічної експертизи. Гарантії незалежності експерта екологічної експертизи. Правові гарантії захисту прав експерта екологічної експертизи. Права замовників екологічної експертизи. Обов'язки замовників екологічної експертизи. Контроль за ходом проведення екологічної експертизи

Тема 6. *Умови, підстави і процедура проведення екологічної експертизи.* Її фінансування. Шляхи та термін проведення державної екологічної експертизи. Умови фінансування замовником виконаних еколого-експертних робіт. Вимоги до підготовчої стадії, основної та заключної стадій здійснення екологічної експертизи.

Визначення початку державної екологічної експертизи та граничні терміни її проведення. Фінансування державної екологічної експертизи територій та об'єктів. Фінансування громадської екологічної експертизи.

Розділ 3. Порядок проведення та економічний механізм оцінки впливу на довкілля

Тема 7. Оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС): склад і зміст матеріалів (ДБН А.2.2.-1-95).

Загальні положення. Нормативна база складання ОВНС. Порядок розробки матеріалів ОВНС. Структура та зміст розділу ОВНС. Склад розділу ОВНС. Підстави для проведення ОВНС.

Характеристика навколишнього природного середовища. Оцінка впливу людей на геологічне середовище та повітряне середовище, наводне середовище, ґрунти, рослинний та тваринний світ та на заповідні об'єкти.

Заходи щодо забезпечення нормативного стану навколишнього середовища й вимог екологічної безпеки. Захисні та відновлювальні заходи щодо забезпечення нормативного стану навколишнього середовища й вимог екологічної безпеки. Заява про екологічні наслідки діяльності. Зміст окремих підрозділів розділу ОВНС. Визначення комплексу заходів, необхідних для дотримання вимог природоохоронного законодавства. Визначення еколого-економічних наслідків реалізації. Складання окремих підрозділів розділу ОВНС.

Тема 8-10. Забруднення навколишнього середовища

Забруднення атмосфери, вод суші, ґрунтового покриву. Відходи.

Міжнародне наукове і економічне співробітництво у вирішенні глобальних екологічних проблем .

Міжнародні програми з охорони довкілля. Міжнародні конвенції та угоди про охорону природи . Глобальний екомоніторинг і глобальне регулювання якості природного середовища. Участь України в міжнародних проектах.

Висновки.

3. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с. р.		л	п	лаб.	інд.	с. р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Розділ 1. Головні аспекти, нормативна база, державне регулювання та управління у галузі екологічної експертизи												
Тема 1. Вступ. Поняття геоекологія, експертиза	6	2	2			2	10	2				8
Тема 2. Загальні положення про екологічну експертизу території	6	2	2			2	8					8
Тема 3 .Органи державного управління в галузі екологічної експертизи	6	2	2			2	8					8
Тема 4. Методологічні принципи ЕП	6	2	2			2	10	2				8
Разом за розділом	24	8	8			8	36	4				32

1												
Розділ 2. Порядок проведення та економічний механізм здійснення екологічної експертизи												
Тема 5. Статус експерта та замовників екологічної експертизи.	12	2	2			8	17	1				16
Тема 6. Умови, підстави і процедура проведення екологічної експертизи	14	2	2			10	14					14
Разом за розділом 2	26	4	4			18	31	1				30
Розділ 3. Порядок проведення та економічний механізм оцінки впливу на довкілля												
Тема 7. Оцінка впливу на навколишнє середовище	18	2	4			12	21	1				20
Тема 8-10. Забруднення навколишнього середовища. Міжнародне наукове і економічне співробітництво у вирішенні глобальних екологічних проблем. Висновки	22	6	4			12	32	4	4			24
Разом за розділом 3	40	8	8			24	53	5	4			44
Всього	90	20	20			50	120	10	4			106

4. Теми семінарських (практичних, лабораторних) занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин		Бали	
		денна	заочна	денна	заочна
1	Екологічна експертиза території (заява, вступ, висновки)	4		4	
2	Забруднення атмосферного повітря області	4	2	8	15
3	Забруднення поверхневих вод області	4	2	8	15
4	Забруднення земельних ресурсів області	4		4	
5	Відходи (забруднення та наслідки) області	4		4	
	Додаткові бали			2	
	Всього	20	4	30	30

5. Завдання для самостійної роботи

№ з/п	Види, зміст самостійної роботи (опрацювання навчального матеріалу)	Кількість годин (для денної форми навчання)	Кількість годин (для заочної форми навчання)
1	Визначення обставин, що пов'язані з настанням надзвичайної екологічної ситуації	2	10
2	Встановлення причин порушень технологічного процесу виробництва, якщо це сприяло виділенню забруднюючих речовин, енергії та викидів інших шкідливих речовин, накопиченню промислових відходів на певній території дослідження	2	10
3	Встановлення відповідності дій осіб (або їх бездіяльності), причетних до надзвичайної екологічної ситуації, вимогам нормативних актів у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.	2	10
4	Недотримання вимог нормативних актів з охорони навколишнього середовища допущені в досліджуваному випадку надзвичайної екологічної ситуації	4	20
5	Які причини приводять до виникнення надзвичайної екологічної ситуації і які обставини їх обумовили?	8	10
6	Джерела і масштаб забруднення атмосфери і стратегія боротьби з ними. Антропогенний вплив на атмосферу. Проблема збереження озонового шару. Кислотні дощі, "ядерна зима". Глобальний прогноз.	8	12
7	Забезпеченість водними ресурсами різних областей України. Принципи раціонального використання водних ресурсів України. Контроль за станом водного середовища і організація його охорони.	8	14
8	Використання та антропогенний вплив на ґрунтовий покрив. Система раціонального використання земельних ресурсів в Україні. Відходи.	8	10
9	Дії або бездіяльність осіб з технічної точки зору яких знаходяться в причинному зв'язку з настанням досліджуваної події на певній території?	8	10
	Всього	50	106

Результати навчання, які отримані студентом під час виконання завдань для самостійної роботи контролюються та оцінюються у поточних контрольних роботах, практичних роботах та під час підсумкового семестрового контролю.

6. Індивідуальні завдання

Не передбаченні робочим планом

7. Методи навчання

Пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий, дослідницький, дискусійний.

Методи роботи в умовах дистанційного та змішаного навчання: за умов впровадження карантинних обмежень лекції проводяться в он-лайн режимі із застосуванням платформи ZOOM, Moodle .

За умов змішаного навчання практичні заняття, написання контрольної та екзаменаційної роботи проводяться в аудиторії.

За умов дистанційного навчання практичні заняття, написання контрольної та залікової роботи в Moodle, ZOOM, на Гугл Диск.

8. Методи контролю

У межах навчальної дисципліни «Геоecологічна експертиза території» використовуються такі види контролю результатів навчання: виконання практичних робіт, 1 контрольна робота та підсумковий семестровий контроль (залік). Реалізуються ці види контролю за допомогою виконання тестування, практичних робіт та бліц-опитування під час лекцій.

Поточний контроль за виконання практичних робіт Денна форма навчання

Назва роботи					
	Всього балів	Оцінка (в балах)	Проведенні розрахунки, аналіз	Графічне зображення	Захист
Екологічна експертиза території (заява, вступ, висновки)	4	4	успішного виконання -3,0	успішного виконання-1,0	1.0
		3,2	незначні помилки в розрахунках – 1,5	незначні помилки -0.8	0.9
		2,4	значні помилки в розрахунках- 1,0	значні помилки -0,6	0.8
Забруднення атмосферного повітря області	8	8	успішного виконання -6,0	успішного виконання-1,0	1.0
		6,4	незначні помилки в розрахунках – 4,7	незначні помилки-0,8	0.9
		4,8	значні помилки в розрахунках- 3,4	значні помилки -0,6	0.8
Забруднення поверхневих вод області	8	8	успішного виконання -6,0	успішного виконання-1,0	1.0
		6,4	незначні помилки в	незначні помилки-0,8	0.9

			розрахунках – 4,7		
		4,8	значні помилки в розрахунках- 3,4	значні помилки -0,6	0.8
Забруднення земельних ресурсів	4	4	успішного виконання -2,0	успішного виконання-1,0	1.0
		3,2	незначні помилки в розрахунках - 1,5	незначні помилки-0,8	0,9
		2,4	значні помилки в розрахунках- 1,0	значні помилки -0,6	0,8
Відходи (забруднення та наслідки) області	4	4	успішного виконання -2,0	успішного виконання-1,0	1.0
		3,2	незначні помилки в розрахунках - 1,5	незначні помилки-0,8	0,9
		2,4	значні помилки в розрахунках- 1,0	значні помилки -0,6	0,8
Додаткові бали	2				
Всього	30				

Заочна форма навчання

Заочна форма навчання

Назва роботи					
	Всього балів	Оцінка (в балах)	Проведенні розрахунки, аналіз	Графічне зображення	Захист
Кліматичні умови та ресурси України	15	15	успішного виконання -10	успішного виконання-3	2.0
		12	незначні помилки в розрахунках - 8	незначні помилки-2,4	1,6
		9	значні помилки в роз-рахунках- 6	значні помилки -1,8	1,2
Водні ресурси України	15	15	успішного виконання -10	успішного виконання-3	2.0
		12	незначні помилки в розрахунках - 8	незначні помилки-2,4	1,6
		9	значні помилки в розрахунках- 6	значні помилки -2,4	1,2

Поточний контроль за виконання контрольної роботи – всього 30 балів

Оцінка	Бали	Результати оцінювання
5	30-27	ставиться у випадку, коли студент вільно володіє програмним матеріалом курсу в повному обсязі; ґрунтовно складає визначення та сутність основних понять, термінів; залучає до відповіді власний досвід, що набутий у процесі виконання практичних робіт
4	26-24	відрізняється від оцінки «відмінно» тим, що студент допускає окремі помилки і неточності, які не впливають на загальний характер відповіді. Програмний матеріал знає добре, відповідь є послідовною
3	20-18	студент відповідає на поставлене запитання не повністю, при розкритті спеціальних питань, термінів не може конкретизувати відповідь наведенням прикладів; допускає значні помилки
2	17 та менше	студент не володіє матеріалом, не розуміє теоретичних і практичних питань, допускає грубі помилки, не орієнтується в предметі

До підсумкового семестрового контролю (заліку) допускаються студенти, які виконали всі види робіт, що передбачені навчальною програмою.

Підсумковий семестровий контроль (залік) – 40 балів

Чотирівнева оцінка	Бали	Результати оцінювання
5	40-36	ставиться у випадку, коли студент вільно володіє програмним матеріалом курсу в повному обсязі; ґрунтовно складає визначення та сутність основних понять, термінів; вирішує надане індивідуальне завдання
4	34-32	відрізняється від оцінки «відмінно» тим, що студент допускає окремі помилки і неточності, які не впливають на загальний характер відповіді; програмний матеріал знає добре, відповідь є послідовною; робить незначну помилку в індивідуальному завданні
3	31-24	студент відповідає на поставлене запитання не повністю, при розкритті спеціальних питань, термінів не може конкретизувати відповідь наведенням прикладів; допускає значні помилки в розрахунках індивідуального завдання
2	19 та менше	студент не володіє матеріалом, не розуміє теоретичних і практичних питань, допускає грубі помилки, не орієнтується в предметі, не може виконати індивідуальне завдання

9. Схема нарахування балів

Приклад для підсумкового семестрового контролю при проведенні семестрового екзамену або залікової роботи

Поточний контроль, самостійна робота, індивідуальні завдання						Екзамен (залікова робота)	Сума
Розділ 1	Роз- діл 2	Роз- діл 3	Контрольна робота, передбачена навчальним планом	Індивідуальне завдання	Разом		
T1	T2-T8	T9- T17					
2	15	13	30		60	40	100

T1, T2 ... – теми розділів(виконання практичних робіт).

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка
	для заліку
90 – 100	зараховано
70-89	
50-69	
1-49	не зараховано

10. Рекомендована література

Основна література

1. Гайнріх Д., Гергт М. Екологія: сігу-Аііаз: Пер. з 4-го нім. вид./ Наук. ред. пер. В. В. Серебряков.- К.: Знання-Прес, 2001. - 287 с.: іл.
2. Гавриленко О.П. Геоecологічне обґрунтування проєктів природокористування: навч. посібник/ О. П. Гавриленко. - К.: Ніка – Центр, 2003.- 332 с.
3. ДБН А.2.2-1-95. Склад та зміст матеріалів ОВНС. Мінекобезпеки України, 1996. – 28 с.
4. Закон України Про оцінку впливу на довкілля (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 29, ст.315. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>
5. Закон України Про стратегічну екологічну оцінку (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 16, ст.138). - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text>
6. Марушевський Г. Б. Стратегічна екологічна оцінка : навч. посіб / Г.Б. Марушевський. – К. : К.І.С., 2014. – 88 с.

Допоміжна література

1. ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проєктуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.
2. Інструкція про здійснення державної екологічної експертизи. Мінекобезпеки України, 1995. – 25 с
3. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект)/ За ред.. Л.Г.Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.

11. Посилання на інформаційні ресурси в Інтернеті, відео-лекції, інше методичне забезпечення

1. Додаткові матеріали до дисципліни «Екологічна експертиза». Режим доступу: <http://eia.menr.gov.ua/upload/files/rHKYLgeNQE.pdf>
2. Додаткові матеріали до дисципліни «Екологічна експертиза». Режим доступу: <http://eia.menr.gov.ua/upload/files/m8KTEB7Sk9.pdf>
3. Додаткові матеріали до дисципліни «Екологічна експертиза». Режим доступу: <https://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/strukturaadministratsiyi/strukturni-pidrozdili/486/2841>
4. Статистична інформація <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. <http://www.management.ru>

Методичне забезпечення

1. Клименко В.Г. Екологічна оцінка природних ресурсів/ В.Г. Клименко, Л.І. Фролова. - Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – 64 с.
2. Клименко В.Г. Гідроекологічна оцінка поверхневих вод басейну р. Уда (в межах Харківської області): методичний посібник для студентів / В.Г. Клименко, Г.Г. Журавель.- Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. - 100 с.
3. Клименко В.Г. Екологічна оцінка річок міста Харкова: методичний посібник для студентів-географів /В.Г.Клименко, М.В. Слащова.- Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015.- 60с.

